

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ АЛИАББАС ГЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**КОНСТРУКТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ
ГЛАГОЛЬНО-ГЕНИТИВНЫХ КОНФИГУРАЦИЙ
В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ**

10.02.03 — Славянские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ - 2010

Работа выполнена на кафедре Современного русского языка Бакинского Славянского Университета

Научный руководитель: доктор филологических наук,
профессор Л.М.Грановская

Официальные оппоненты: доктор филологических наук,
профессор С.А.Магеррамова

кандидат филологических наук,
доцент Г.Д.Рзаева

Ведущая организация: Кафедра русского языка Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Защита состоится « » 2010 года в « » часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора и доктора философии филологических наук при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул.С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «26» март 2010 г.

Ученый секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071

 кандидат филологических наук,
доцент Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Изучение глагольно-генитивных конфигураций непосредственно связано с решением ряда актуальных проблем синтаксиса словосочетания и предложения в современном русском языке.

Актуальность темы исследования. Проблема сочетаемости слов на всех этапах изучения русского языка неизменно вызывала большой интерес. Это положение может быть отнесено и к проблеме сочетаемости глагола с генитивом, представленной в данной работе как фрагмент одной из общих проблем синтаксиса – реляционно-семантической сущности конструктивных единиц предложения, основой которых выступает сочетательная интенция классов слов и их синтаксических эквивалентов.

Глагольно-именные словосочетания образуют в современном русском языке важнейшую группу среди других словосочетаний и отличаются богатством форм и разнообразными значениями и оттенками. Сложность этой проблемы позволяет говорить о ее актуальности, что и явилось основанием для выбора данной темы.

Вопрос о глагольно-генитивных конфигурациях является одним из дискуссионных в синтаксисе современного русского языка и продолжает привлекать интерес. Между тем нет исследования, которое могло бы обеспечить непротиворечивое описание глагольно-генитивных конфигураций в пределах необходимой строгости и полноты, требуемых в современных лингвистических исследованиях.

Актуальность темы обусловливается также широкой употребительностью глагольно-генитивных конфигураций в современном русском языке, недостаточной разработанностью самой проблемы, наличием множества противоречивых точек зрения, не однозначным осмыслением данных конфигураций, а также отсутствием четких критериев для их выделения. Кроме того, исследуемый материал лежит в плоскости такой фундаментальной для современного языкознания проблемы, как взаимоотношения синтаксиса и лексической семантики.

Степень разработанности темы. Лингвисты, рассматривающие глагольно-генитивные конфигурации в современном русском языке, далеко не одинаково решают вопрос о том, какова языковая база этих конфигураций. Разграничены три аспекта, в рамках кото-

рых решались вопросы относительно данного объекта: семантический, синтаксический, формальный.

В ряде работ анализу подвергнуты конструкции с родительным падежом на семантическом и на семантико-структурном уровне. Обзор литературы, относящейся к глагольным сочетаниям с генитивом в современном русском языке, свидетельствует о том, что существующие исследования, с одной стороны, рассматривают эти сочетания с точки зрения морфологической и логико-семантической; с другой – исследовались только конструкции с отдельными предлогами.

Отсутствие исчерпывающего и адекватного описания этого в лингвистике делает необходимым исследование глагольных конструкций со всеми позициями зависимого генитива, с учетом всех синтаксических связей.

Предметом исследования являются глагольно-генитивные конфигурации в современном русском языке.

Объектом исследования являются языковые средства, образующие глагольно-генитивные конфигурации в современном русском языке.

Цель исследования – комплексное описание глагольно-генитивных конфигураций на основе структурных, семантических и функциональных особенностей и установление синтаксического статуса в общей системе конструктивных единиц русского языка.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие основные задачи: а) исследование уровня изученности глагольно-генитивных конфигураций в современном русском языке; б) определение механизма конструирования глагольно-генитивных конфигураций; в) рассмотрение словосочетательной конфигурации как единицы анализа; г) описание синтагматических и парадигматических особенностей глагольно-генитивных конфигураций; д) изучение глагольно-генитивных конфигураций субъекта в отрицательном предложении; е) изучение глагольно-генитивных конфигураций объекта в отрицательном предложении; ж) рассмотрение взаимосвязи форм родительного и других падежей существительного в утвердительных и отрицательных предложениях.

Методологической основой исследования являются диалектические положения о сущности взаимосвязи языка и мышления, языка и речи, единства формы и содержания, о системной организации языковой системы.

Методы исследования. В процессе исследования были использованы метод непосредственного наблюдения и комплексного описания языкового материала, структурно-семантический метод, валентно-дистрибутивный и функционально-синтаксический методы, метод лексико-семантического анализа, метод трансформации и метод сопоставления. Специфика глагольно-генитивных конфигураций выявляется путем изучения их контекстуального окружения. При этом контекст рассматривается как определяющий фактор семантического комплекса.

Источники исследования. Материалом для анализа послужила собранная автором картотека объемом свыше 3000 единиц. Основную часть картотеки составили иллюстрации из произведений русской художественной литературы и периодической печати. Кроме того, в качестве фактического материала использовались также единицы разговорной речи.

Научная новизна исследования заключается в следующем: а) в работе впервые предпринята попытка исчерпывающего комплексного изучения глагольно-генитивных конфигураций в русском языке; б) определяется механизм конструирования глагольно-генитивных конфигураций; в) подробно освещаются синтагматические и парадигматические признаки глагольно-генитивных конфигураций; г) с новых позиций решается проблема функционирования глагольно-генитивных конфигураций в предложении.

Теоретическое и практическое значение исследования определяется прежде всего его научной и лингводидактической направленностью. Теоретические положения и практические результаты доказывают эффективность комплексного описания проблемы глагольно-генитивных конфигураций и могут стать полезными при изучении теоретического курса синтаксиса современного русского языка. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейшей разработке проблемы словосочетания и предложения. Материал диссертационной работы может быть использован также в лекционных курсах, на практических занятиях, в спецкурсах и спецсеминарах, в разработке учебных пособий по синтаксису современного русского языка.

На защиту выносятся следующие положения работы:

1. Глагольно-генитивная конфигурация характеризуется тем, что ее вершина представлена предикативной формой глагола, а одна

из ядерных позиций – существительным с генитивом. С конструктивной точки зрения, глагольно-генитивная конфигурация рассматривается как иерархическое образование с единой подчиняющей позицией – вершины конфигурации со всеми зависимыми от него элементами в подчиненных позициях. Все это приводит к созданию объективного основания принятия иерархии признаков, дифференцирующих исследуемые конфигурации.

2. Исследование ориентировано на данный объект как на иерархическую целостность, образующую определенную макросистему. При таком подходе принципиальным является разграничение уровня структуры, как постоянного, инвариантного аспекта системы, от других уровней, в частности от ее реализации.

3. Исследование структуры предопределяет выбор основной реляционной единицы на синтаксическом уровне. Наиболее оптимальной синтаксической единицей принимается глагольно-генитивная конфигурация (словосочетательная конфигурация), представляющая собой взаимодействие собственно структурных признаков. Как структурная единица конфигурация обладает синтагматическим и парадигматическим потенциалом.

4. Синтагматический потенциал глагольно-генитивной конфигураций составляет единство всех синтагматических признаков, складывающихся из характеристики позиций: подчиняющей, репрезентированной исследуемым глаголом, а подчиненных – обязательных и факультативных позиций. Парадигматический потенциал обусловлен варьированием всей структуры в целом, проявляющимся в способности реагировать на те или иные трансформации. Единство и взаимодействие синтагматических и парадигматических признаков образуют ее реляционный потенциал.

Апробация диссертации. Работа выполнена на кафедре современного русского языка филологического факультета Бакинского славянского университета. Основные положения и результаты исследования докладывались на межвузовских республиканских научных конференциях, на Тагиевских чтениях в БСУ, в статьях, опубликованных в различных издательствах Азербайджана и стран ближнего зарубежья.

Диссертация обсуждена на кафедре современного русского языка филологического факультета Бакинского славянского университета и рекомендована к защите.

Структура и объем диссертации. Цель и задачи исследования обусловили структуру и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации — 156 страниц.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются объект, цель и методы исследования, раскрываются научная новизна, теоретическое и практическое значения работы, представляются положения, выносимые на защиту.

Первая глава «Теоретические основы исследования» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе рассматривается словосочетательная конфигурация как единица анализа, описываются ее структурно-семантические особенности.

Постановка и решение многих вопросов синтаксического анализа и в частности таких основополагающих, как вопросы выделения единиц и элементов синтаксического членения, установления характера связей и отношений между ними, связаны с осознанием языка не как явления однородного и простого, а как объекта сложного и многогранного — главным образом, в связи с осознанием отграничения уровня структуры (языка), как потенциального, инвариантного, от ее реализации и актуализации.¹ При наличии в объекте постоянных (инвариантных) и переменных признаков необходимо в первую очередь выявить именно постоянные признаки, которые выполняют определенную роль в его существовании и функционировании. В синтаксисе таковыми признаются потенциальные структурные связи единиц.

Наиболее оптимальной синтаксической единицей является синтаксическая единица языка — *конфигурация*², которая возникает

¹ Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, №1; Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, №3.

² Гладкий А.В. Конфигурационные характеристики языков // Проблемы Кибернетики, 10, М.; Знание, 1963; Караева М.С. Парадигматические отношения в синтаксической структуре (К вопросу о варьировании базисной кон-

на пересечении собственно синтаксических валентностных (синтагматических) и парадигматических зависимостей. Единство и взаимодействие их образует реляционный потенциал конфигураций. Под конфигурацией А.А.Холодович понимает «сочетание данного ядра с оптимальным окружением».¹

Ядром данной единицы выступает финитный глагол. Каждый глагол как ядро имеет определенное число членов в оптимальном окружении. В этом отношении ядро можно определить как слово с заданным оптимальным окружением.² Иными словами, оптимальное окружение соответственно включает обязательные элементы, необходимые для реализации ядра³, а, следовательно, для дифференциации конфигураций. Все прочие окружения либо избыточны, либо недостаточны.

Во втором параграфе исследуется синтагматическая и парадигматическая характеристика глагольно-генитивных конфигураций в русском языке.

Если парадигматика и синтагматика – это две формы речевого функционирования языковых единиц и категорий языковой структуры, то морфология и синтаксис – две области грамматического строя, два уровня структуры языка. «Нет ничего в морфологии, чего нет или прежде не было в синтаксисе и лексике. В морфологических категориях происходят постоянные изменения соотношений, и импульсы, толчки к этим преобразованиям идут от синтаксиса».⁴ Каждая из единиц синтаксиса – словосочетание и предложение обладает собственными парадигмами, и различие этих единиц заключается в специфике их парадигм. В определении семантического инварианта при трансформации наметились две тенденции. Одна из них характеризуется тем, что определение семантического

фигурации) // Ученые записки Азербайджанского пед. ин-та языков им. М.Ф.Ахундова, 1974, серия XII, № 1; Падучева Е.В. О понятии конфигурации // Вопросы языкознания, 1965, № 1.

¹ Холодович А.А. Опыт теории подклассов слов // Проблемы грамматической теории. Л.: ЛГУ, 1979, с.235.

² Холодович А.А. Там же.

³ Холодович А.А. Там же.

⁴ Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1972, с.31

инварианта при трансформации базируется на языковой интуиции исследователя.¹

Другая тенденция выражается в отказе от интуиции при определении смыслового тождества трансформов и формализации его семантического критерия, что было предопределено исключением значения как критерия лингвистического анализа.

В качестве трансформаций рассматриваются нетождественные в синтаксическом отношении единицы разных уровней языковой структуры. Основу парадигматических признаков конфигурации составляет вариационная мощьность, та избыточность, которая возникает в результате внутреннего взаимодействия элементов.²

В рамках словосочетания глагольные конструкции с генитивом рассматриваются либо на синтаксическом, либо на лексико-семантическом уровне. Так, в «Грамматике русского языка»³ и «Грамматике современного русского литературного языка»⁴ эти сочетания в зависимости от характера связи представлены как глагольное управление: *держаться леса, желать славы, избегать упрека, стыдиться внимания* и др. В отмеченной «Грамматике современного русского литературного языка» эти словосочетания рассматриваются как сильное управление: *добиваться правды, бояться воды, опасаться огня, остерегаться войны, напиться воды* и др.

В третьем параграфе освещаются особенности конфигураций с родительным части и совокупности в русском языке. В настоящее время существует деление словосочетаний с количественным значением на родительный части и родительный совокупности.

I. Родительный части – это принятое в литературе сокращенное название члена такого именного сочетания, в котором зависимое существительное в родительном падеже обозначает вещество, предмет или совокупность предметов, а господствующее имя обозначает частичное количество. Примеры таких сочетаний многочисленны и в

¹ Колшанский Г.В. К вопросу о семантическом инварианте при трансформации предложений // Филологические науки, 1965, № 2, с.51-57.

² Караева М.С. Парадигматические отношения в синтаксической структуре. Указ. соч. с.3-8.

³ Грамматика русского языка. М.: АН СССР, 1954, с.140-155.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. М.: АН СССР, 1970, с.492-494.

практике встречаются постоянно: а) *стакан воды, горсть земли, щепотка соли*; б) *кусок хлеба, обломок кирпича*; в) *половина населения, часть отряда*. Не менее часто встречается разновидность родительного части – родительный меры: *литр молока, метр сатина, тонна угля*. Здесь стержневое слово обозначает единицу измерения.

II. Родительный совокупности по значению отличается от родительного части тем, что существительное в родительном падеже обозначает не отдельный предмет или вещество, а класс предметов; господствующее имя называет группу целых единиц, а не частичное количество. Отсюда и формальные отличия обоих родительных: в конструкции с родительным части зависимое слово ставится в единственном числе; родительный совокупности представлен множественным числом существительного, обозначающего конкретный предмет. Поэтому мы считаем не только правомерным, но и необходимым разделение обоих родительных.

Вторая глава «Глагольные конфигурации с генитивом субъекта в отрицательном предложении» состоит из четырех параграфов.

В первом параграфе рассматриваются глагольно-генитивные конфигурации *субъекта* в отрицательном предложении. Существуют разные подходы к конструкциям с генитивным субъектом в отрицательном предложении. Речь идет о конструкции с генитивным субъектом и «безличным» (т. е. несогласованным) глаголом в отрицательном предложении. Обычный номинативный субъект и согласованное сказуемое – это номинативная конструкция. Мы называем субъектом (точнее – синтаксическим субъектом) ту именную группу, которая является в утвердительном предложении и в номинативной конструкции подлежащим. В генитивной конструкции субъект стоит в родительном падеже.

Препятствием для построения генитивной конструкции являются: определенность субъекта (*Книги подходящей не нашлось – Книга потерянная не нашлась*); единственное число субъекта (*Грамот не найдено – Грамоты не найдено*); одушевленность субъекта (*Деревни не появилось – *Пожарной команды не появилось*).

Непереходность глагола как обязательное условие генитивной конструкции известна. Фраза *Аварии не произошло* означает, что это условие, хотя возможно и допускает семантическое обоснование, работает и как чисто синтаксическое: фразы *Аварии не произошло* и *Аварии не имели места* практически синонимичны, но предложение

Аварии не имели места, где глагол формально переходный, аграмматично.

Семантический подход к генитивной конструкции субъекта описан в работе Л. Бэбби, где генитивный субъект отделен в отрицательном предложении от генитивного объекта. Мы разделяем эту точку зрения, состоящую в поисках семантической основы генитивной конструкции. Генитивные глаголы без отрицания утверждают существование субъекта; в формулировке Л. Бэбби, *they "establish reference"*¹.

Во втором параграфе освещается лексико-семантическая характеристика глагольных конфигураций с генитивом *субъекта* в отрицательном предложении.

Отождествив генитивные глаголы с бытийными, Л.Бэбби утверждает, что примеры типа *Отца не было на море* – это исключение из (им же выдвинутого) тезиса о том, что генитивная конструкция предсказуема из семантики: генитив в таком контексте он считает результатом действия «автоматического синтаксического правила»². Особенность глагола *быть*_x состоит в том, что его наблюдатель возникает только в отрицательном контексте. Очевидно, он порождается семантикой генитивной конструкции, а глагол только не противоречит такой концептуализации ситуации, которая включает наблюдателя.

Рассмотрим фразы *Отца не было на море* и *Отец не был на море* (две разных лексемы глагола *быть*). Во фразе *Отца не было на море* лексема *быть*_x, которая относится к генитивному классу, т. е. в отрицательном контексте, выражает наблюдаемое отсутствие, а в примере *Отец не был на море* – лексема *быть*₂, со значением двунаправленного перемещения, не генитивная.

Рассматривая лексический аспект генитивной конструкции, мы обращались не только к семантике слова, но и к своего рода семантической синтактике, которая определяет его способность или неспособность присоединять семантический компонент. Смысл отрицательного предложения в общем случае складывается не из двух частей, а из трех: не + смысл исходного утвердительного + смысл конст-

¹ Babby L.H. Existential Sentences and Negation in Russian. Ann Arbor: Caroma Publishers, 1980.

² Babby L.H. Existential Sentences and Negation in Russian. с.124.

рукции. В конечном счете выбор конструкции определяется концептом, который сопоставляет ситуации говорящий¹.

Генитивная конструкция может выражать позицию наблюдателя. Безличный глагол генитивной конструкции, равно как и сам генитив, лишают субъекта его обычных ролевых свойств, превращая вещь в чистый объект восприятия. Но если есть объект, то естественно ожидать и позицию субъекта. Тем самым генитивная конструкция подготавливает в актантной структуре глагола *быть* почву для воспринимающего субъекта – наблюдателя.

В третьем параграфе рассматриваются глагольно-генитивные конфигурации *объекта* в отрицательном предложении. Генитив *объекта* в отрицательном предложении – одна из классических проблем русского синтаксиса. Генитив *объекта* в существенной степени семантически мотивирован, причем семантические факторы, определяющие его выбор, принципиально сходны с теми, которые были ранее выявлены для генитива субъекта.

Показано, что те же две идеи – несуществование и наблюдаемое отсутствие определяют семантику генитива объекта. Различие в том, что в случае субъектного генитива наблюдатель / субъект сознания находится за кадром, а при генитиве объекта он может быть выражен подлежащим того же предложения (*Я не знаю этой женщины*). Тем самым получает объяснение преобладание генитивного объекта в отрицательных предложениях с глаголами создания, восприятия, знания, обладания, перемещения. До последнего времени основная часть исследований была направлена на описание условий употребления генитива и аккузатива. Литература о генитиве отрицания в основном посвящена генитиву объекта.

Работа Л. Бэбби² поставила во главу угла генитив субъекта, представив при этом выбор падежа субъекта как семантическую проблему. Подход Л. Бэбби можно трактовать как семантический. В центре его внимания семантические причины, которые заставляют говорящего выбирать тот или иной падеж. Л.Бэбби рассматривает эк-

¹ Борщев В.Б., Парти Б.Х. О семантике бытийных предложений // Семиотика и информатика. Вып. 37. М.: ВИНТИ, 2002, с.69.

² Бэбби Л. Порядок слов, падеж и отрицание в бытийных предложениях русского языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. М., Прогресс, 1985, с.47-59.

зистенциальные предложения, т.е. предложения существования («бытийные»). Между тем, глагол в отрицательном предложении с генитивным субъектом (так называемый генитивный глагол) не обязательно выражает существование: он может быть также глаголом восприятия (*Отклонений не наблюдалось*), локализации (*Отца не было на море*) и даже перемещения (*Ответа не пришло*). Да и глаголы создания могут иметь генитивный субъект – в форме пассива: *Гостиницы не построено*. Так что нельзя говорить о семантике предложения с генитивным субъектом, не определяя лексическую семантику глагола.

В основе нашего подхода к генитиву объекта лежит следующая гипотеза: смысловые компоненты, которые определяют семантику генитивного субъекта, входят также и в семантику генитива объекта. Следует отметить, что генитив объекта в отрицательном предложении может, аналогично генитиву субъекта, либо выражать несуществование, либо маркировать отсутствие объекта в поле зрения наблюдателя или (шире) в его личной сфере.

В четвертом параграфе исследуется семантика генитива объекта в отрицательном предложении.

В литературе о генитиве отрицания получила распространение идея о том, что генитив выражает сферу действия отрицания. В предложениях с конкретно-референтными именными группами можно считать сферу действия отрицания всегда максимальной (пресуппозиция существования и единственности выходит из-под отрицания по правилу о пресуппозициях, а не сферы действия). В русском языке генитив объекта, как и генитив субъекта, на какой-то момент получил определенную семантику. Генитив выражает либо нереферентность, либо отсутствие вещи в поле зрения или в личной сфере говорящего, а аккузатив – конкретную референцию. Современное состояние определяется этой семантической нормой и двумя родами отклонений:

Отклонение 1. Пережиток: Семантическая норма требует аккузатива (поскольку в утвердительном предложении объект был референтной именной группой и отрицание не отменяет референтности: *уговорил Флору – не уговорил Флору*); генитив – пережиток старой нормы.

Отклонение 2. Инновация. В данном контексте семантическая норма требует генитива, который выражал бы нереферентность: Она

не несет за это *ответственности*; а аккузатив в предложении: Если что-то будет найдено при повторном обыске, она *ответственность* не несет – это результат наступления новой нормы, в которой семантика нереперентности, выражаемая генитивом, утрачена (или по крайней мере утрачивается).

Одно из условий функционирования генитива субъекта состоит в том, что глагол должен занимать определенное место в тема-рематической структуре предложения¹ – быть вершиной сферы действия отрицания, а не входить в сферу действия обстоятельства-адъюнкта.² В самом деле, в предложениях *Реорганизации не было проведено*; *Реорганизация не была проведена в срок* (*Реорганизации не было проведено в срок*) отрицаемый компонент является пресуппозицией и вообще не подвергается отрицанию. То же самое касается и генитива объекта: из-за наличия соподчиненного предикация с финитным глаголом оказывается пресуппозицией и вообще не подвергается отрицанию: *Не переходи улицу (улицы) в этом месте*; *не закончили работу (работы) до темноты*; *дверей не закрывай*; *двери плотно не закрывай*.

Выявлять семантику генитива объекта нужно исходя из существования этих трех хронологических слоев: семантической нормы, старой генитивной нормы и наступающей аккузативной.

Третья глава «Взаимосвязь генитивной конструкции с другими падежными формами существительного» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе рассматривается взаимосвязь форм родительного и винительного падежей существительного в предложениях без отрицания.

При некоторых глаголах, у которых вне связи с отрицанием традиционно выступал родительный падеж, распространяется в большей или меньшей степени употребление винительного падежа зависимого существительного. В тех построениях, в которых при подчиняющем глаголе употреблялся родительный падеж (в качестве единственно возможного или как форма, отличающаяся по значению от возможного в той же позиции винительного), в современной речи встре-

¹ Гамидов И.Г. Семантика и структура предложения. Баку, 1992.

² Падучева Е.В. Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика? // Вопросы языкознания, 1997, № 2, с.72 - 86.

чается с разной степенью частотности, винительный. В некоторых случаях винительный выступает как вариант в пределах нормы, в других его нельзя еще признать нормативным, но общая тенденция проявляется достаточно четко.

Во втором параграфе описывается взаимосвязь форм родительного и винительного падежей существительного в отрицательных предложениях. Конструктивный потенциал глагольных конфигураций с генитивом невозможно исследовать во всем объеме без сопоставления форм родительного и винительного падежей существительного в отрицательных предложениях. Рассмотрим предложения *Кошка не ест ветчины* и *Кошка не ест ветчину*. В первом из них речь идет об отношении кошки к ветчине вообще, тогда как во втором утверждается, что кошка теперь не ест данный ей кусок ветчины. Родительный падеж при отрицании нередко выражает те же отношения к объекту, что и винительный: *Письмо он не написал* – *Письма он не написал*; *Он не встретил сестру* – *Он не встретил сестры*. В ряде случаев, как в приведенных примерах, возможно употребление и того и другого падежа. Родительный падеж обязателен в следующих случаях: в устойчивых сочетаниях, обязательно включающих в свой состав отрицание (*не говоря худого слова*), в устойчивых глагольных сочетаниях с отвлеченными существительными (*не производит впечатления*). Возможно также употребление в некоторых подобных сочетаниях и формы винительного падежа: *не возбуждает жалости / жалость*). Допустимо употребление падежа также с глаголом *не иметь* (*не имеет права, значения; не имеет дома, денег*), со словами *никакой, ничей*, сочетаниями *ни один, ни единый, ни малейший*, словоформами с союзом *ни-ни* или с частицей *ни* (*не слышу ни слова; ни он, ни я не сделали никакой попытки остановить ее*).

Винительный падеж обязателен, если падежная форма относится одновременно к двум и более глаголам, при одном из которых есть отрицание (*не просматривает статью, а читает*), если винительный падеж входит в сочетание, организуемое двойной сильной связью (*не считает книгу интересной*), и в устойчивых сочетаниях (*не морочь мне голову*).

В третьем параграфе рассматривается соотношение форм именительного и родительного падежей существительного в отрицательных предложениях. Здесь особое внимание уделяется анализу случаев употребления существительного в отрицательных предложениях в

родительном падеже в отличие от существительного в именительном падеже в утвердительных предложениях (Ср.: *Есть книги – Нет книг; Слышны песни – Не слышно песен; Документы обнаружены – Документов не обнаружено*).

В диссертации описаны типы соотносительных утвердительных и отрицательных предложений, устанавливающих выбор личной или безличной конструкции. При описании типов за основу берется морфологическая принадлежность и семантика сказуемого.

В **Заключении** представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации. Отмечается, что единообразное толкование лексических и референциальных значений выявило семантическое согласование между глаголом и именной группой. Существование/несуществование, присутствие/отсутствие, восприятие/невосприятие, знание/незнание входят и в лексическую семантику глагола и в референциальную семантику именной группы.

При общем сходстве лексического наполнения генитивного субъекта и объекта выявляются и известные различия. Семантическая мотивированность субъектного генитива более последовательна, чем объектного. Лексическая предопределенность референции является несомненным фактом, но лексическое значение глагола изменчиво, и его влияние на статус именной группы подлежит дальнейшему изучению.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

1.Сочетание глагола с генитивом в современном русском языке // Таğıуев охулары. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, BSU “Kitab aləmi”, 2006, s.106-109.

2. Парадигматический потенциал конструкций глагол+генитив в современном русском языке // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. II buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2007, s.66-70.

3.Реляционный потенциал конфигураций с генитивом в современном русском языке // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. III buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2007, s.73-79.

4. Переходные и непереходные глаголы в современном русском языке // Elmi xəbərlər. III buraxılış. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2008, s. 148-152 .

5. Синтагматический потенциал конфигураций с генитивом в современном русском языке // Bakı Dövlət Universiteti. Dil və Ədəbiyyat, 3(63). Bakı, 2008, s.53-58.

6. Словосочетательная конфигурация как единица анализа // Современные гуманитарные исследования. Москва, 2008, № 5, с.104-109.

7. Соотношение форм родительного и винительного падежей существительного в предложении // AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya məsələləri, №1. Bakı, 2010, s.113-120.

8. О генитиве субъекта в отрицательном предложении // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва, 2010, №2, с.147-150.

9. О глагольных конфигурациях с родительным части и совокупности // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. II buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2010, s.57-61.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNEL ƏLİABBAS qızı HÜSEYNOVA

MÜASİR RUS DİLİNDƏ
FEİLİ-GENİTİV KONFİQURASIYALARIN
KONSTRUKTİV POTENSİALI

10.02.03 – Slavyan dilləri

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2010

***Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.***

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru,
professor L.M.Qranovskaya*

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru,
professor S.A.Məhərrəmov*

*filologiya elmləri namizədi,
dosent G.D.Rzayeva*

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Rus dili kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2010-cu il tarixdə saat ____da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2010-cu il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071
Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi

*filologiya elmləri namizədi,
dosent N.R.Muqimova*

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Feili-genitiv konfiqurasiyaların tədqiqi müasir rus dilində bilavasitə söz birləşməsi və cümlə sintaksisinin bir sıra aktual problemlərinin həlli ilə bağlıdır.

Mövzunun aktuallığı. Sözlərin birləşməsi problemi rus dilinin tədqiqinin bütün mərhələlərində həmişə böyük maraq doğurmuşdur. Bunu bu tədqiqatda sintaksisin ümumi problemlərindən birinin – cümlənin, əsasında söz sinifləri və onların sintaktik ekvivalentlərinin birləşə bilmək intensiyalarının durduğu konstruktiv vahidlərinin relyasion-semantik mahiyyətinin fragmenti kimi təqdim olunan feilin genitivlə birləşməsinə də aid etmək olar.

Müasir rus dilində feil-ad birləşmələri digər söz birləşmələri arasında mühüm bir qrup təşkil edir və formaların zənginliyi, məna və çalarların müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bu problemin mürəkkəbliyi onun aktuallığı haqqında danışmağa əsas verir. Mövzunun seçilməsində də elə bu, əsas götürülmüşdür.

Feili-genitiv konfiqurasiya məsələsi müasir rus dilinin sintaksisində mübahisəli problemlərdən biridir və ona görə də tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir. Bununla belə, feili-genitiv konfiqurasiyaların, müasir dilçilik tədqiqatlarının tələb etdiyi kimi, ciddi və tam şəkildə ziddiyyətsiz təsviri yoxdur.

Mövzunun aktuallığı həmçinin müasir rus dilində feili-genitiv konfiqurasiyaların geniş istifadə olunması, problemin özünün hələ kifayət qədər öyrənilməməsi, ziddiyyətli fikirlərin mövcudluğu, bu konfiqurasiyaların birmənalı başa düşülməməsi, eləcə də onların müəyyən edilməsi üçün konkret meyarların olmaması ilə şərtlənir. Bundan başqa, araşdırılan problem müasir dilçiliyin sintaksis və leksik semantikanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi fundamental problemi müstəvisində qərarlaşmışdır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Müasir rus dilində feili-genitiv formaları araşdıran dilçilər bu konfiqurasiyaların dil bazasının necə olması məsələsini heç də eyni cür həll etmirlər. Bu obyekt üç aspektdə araşdırılmışdır: semantik, sintaktik, formal.

Bir sıra tədqiqatlarda genitiv konstruksiyaları semantik və semantik-struktur səviyyələrdə təhlil edilmişdir. Müasir rus dilində feili-genitiv birləşmələrlə bağlı ədəbiyyatın şərh göstərir ki, mövcud tədqiqatlarda bir tərəfdən bu konstruksiyalar morfoloji və məntiqi-semantik nöqteyi-nəzər-

dən araşdırılmış, digər tərəfdən isə yalnız ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olan konstruksiyaalar tədqiq edilmişdir.

Bunun dilçilikdə əsaslı və adekvat təsviri olmaması asılı genitivin bütün mövqelərini əhatə edən feili konstruksiyaaların bütün sintaktik əlaqələr nəzərə alınmaqla tədqiqini zəruri edir.

Tədqiqatın predmeti müasir rus dilində feili-genitiv konfigurasiyalardır.

Tədqiqatın obyektı müasir rus dilində feili-genitiv konfigurasiyaları yaradan dil vasitələridir.

Tədqiqatın məqsədi feili-genitiv konfigurasiyaaların struktur, semantik və funksional xüsusiyyətlər əsasında kompleks təsviri və onların rus dilinin konstruktiv vahidlərinin ümumi sistemində sintaktik statusunun müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat işində aşağıdakı əsas vəzifələr həll edilir: a) müasir rus dilində feili-genitiv konfigurasiyaaların öyrənilmə səviyyəsinin işıqlandırılması; b) feili-genitiv konfigurasiyaaların düzəldilməsi mexanizminin müəyyən edilməsi; c) söz birləşməsi konfigurasiyasının təhlil vahidi kimi nəzərdən keçirilməsi; d) feili-genitiv konfigurasiyaaların sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətlərinin təsviri; e) subyektin feili-genitiv konfigurasiyaalarının inkar cümləsində öyrənilməsi; ə) obyektin feili-genitiv konfigurasiyaalarının inkar cümləsində öyrənilməsi; j) ismin genitiv və digər hal formalarının qarşılıqlı əlaqəsinin təsdiq və inkar cümlələrində nəzərdən keçirilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasında dil və təfəkkürün, dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsinin, forma və məzmunun vəhdətinin mahiyyəti, dil sisteminin sistemli təşkili haqqında dialektik müddəalar durur.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda bilavasitə müşahidə və dil materialının kompleks təsviri, struktur-semantik, valent-distributiv, funksional-sintaktik, leksik-semantik analiz, transformasiya və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir. Feili-genitiv konfigurasiyaaların spesifikasi onları kontekstual əhatəsinin öyrənilməsi ilə üzə çıxarılır. Bu zaman kontekstə semantik kompleksin əsas amili kimi baxılır.

Tədqiqat mənbələri. Təhlil müəllifin topladığı 3000-dən artıq nümunədən ibarət kartoteka əsasında aparılmışdır. Kartotekanın əsas hissəsini rus bədii ədəbiyyatı və dövrü mətbuatından toplanmış nümunələr təşkil edir. Bundan başqa, faktik material kimi danışmaq dilindən götürülmüş vahidlər də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir: a) dissertasiya-da ilk dəfə olaraq rus dilində feili-genitiv konfiqurasiyaların kompleks şə-kildə ətraflı tədqiqinə cəhd edilir; b) feili-genitiv konfiqurasiyaların qurul-ması mexanizmi müəyyənləşdirilir; c) feili-genitiv konfiqurasiyaların sin-taqmatik və paradiqmatik əlamətləri ətraflı işıqlandırılır; d) feili-genitiv konfiqurasiyaların cümlədə işlənməsi problemi yeni mövqedən həll edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilk növbədə onun elmi və linqvodidaktik istiqaməti ilə müəyyən olunur. Nəzəri müəddəlar və praktik nəticələr feili-genitiv konfiqurasiyalar probleminin kompleks təs-virinin effektivliyini sübut edir və müasir rus dilinin nəzəri məsələlərinin şərhində faydalı ola bilər. Tədqiqatın nəticələri söz birləşməsi və cümlə probleminin araşdırılmasında istifadə edilə bilər. Dissertasiya işinin mate-rialları həmçinin mühazirə kurslarında, praktik məşğələlərdə, xüsusi kurs-larda və seminarlarda, müasir rus dilinin sintaksisi üzrə dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Feili-genitiv konfiqurasiyalar onunla səciyyələnir ki, bu konfiqurasiyaların zirvəsi feilin predikativ forması ilə, nüvə mövqələrindən biri isə genitivdə olan isimlə təmsil olunur. Konstruktiv baxımdan feili-genitiv konfiqurasiya vahid təbəedici mövqeli iyerarxik birləşmə kimi nəzərdən keçirilir. Konfiqurasiyanın zirvəsi ondan asılı bütün elementlərlə birlikdə tabelilik mövqələrində olur. Bütün bunlar tədqiq edilən konfiqurasiyaları fərqləndirən əlamətlərin iyerarxiyasının qəbul edilməsinə obyektiv əsasın yaranmasına gətirib çıxarır.

2. Dissertasiyada bu obyekt müəyyən makrosistem yaradan iyerar-xik vəhdət kimi tədqiq edilir. Belə yanaşmada sistemin daimi, invariant aspekti kimi struktur səviyyəsinin digər səviyyələrdən, xüsusən də onun reallaşdırılmasından sərhədləndirilməsi prinsipial əhəmiyyət daşıyır.

3. Strukturun tədqiqi sintaktik səviyyədə əsas relyasion vahidin se-çilməsini əvvəlcədən şərtləndirir. Ən optimal sintaktik vahid kimi struktur əlamətlərin özlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət olan feili-genitiv konfi-qurasiya (söz birləşməsi konfiqurasiyası) qəbul edilir. Struktur vahid kimi, konfiqurasiya sintaqmatik və paradiqmatik potensiala malikdir.

4. Feili-genitiv konfiqurasiyaların sintaqmatik potensialı mövqelə-rin xarakteristikasından törəyən bütün sintaqmatik əlamətlərin vəhdətin-dən – tədqiq edilən feillə təmsil olunmuş təbəedici mövqedən və zəruri və fakultativ – təbə mövqələrdən ibarətdir. Paradiqmatik potensial bu və ya digər transformasiyalara reaksiya vermək qabiliyyətində təzahür edən bü-

tün strukturun bütövlükdə variasiyası ilə şərtlənir. Sintaqmatik və paradiqmatik əlamətlərin vəhdəti və qarşılıqlı təsiri bu strukturun relyasiya potensialını yaradır.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Filologiya fakültəsinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri ali məktəblərarası respublika elmi konfranslarında, BSU-da keçirilmiş Tağıyev oxularında məruzə edilmiş və müəllifin Azərbaycan və yaxın xarici ölkələrin elmi nəşrlərində çap etdirdiyi məqalələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Filologiya fakültəsinin Müasir rus dili kafedrasında müzakirə olunmuş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 156 səhifədir.

TƏDQIQATIN MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, məqsədi, metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur.

“Tədqiqatın nəzəri əsasları” adlanan **I fəsil** üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda təhlil vahidi kimi söz birləşməsi konfigurasiyası nəzərdən keçirilir, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri təsvir edilir.

Sintaktik təhlilin bir çox məsələlərinin qoyulması və həlli, xüsusilə də sintaktik üzvlənmənin vahidləri və elementlərinin ayırd edilməsi, onlar arasında əlaqə və münasibətlərin xarakterinin müəyyən edilməsi kimi əsas məsələlər dilin yekcins və sadə deyil, çoxtərəfli və mürəkkəb təzahür kimi dərk edilməsilə – əsasən dilin strukturunu potensial, invariant struktur kimi onun reallaşdırılması və aktualaşdırılmasından fərqləndirməyin dərk edilməsilə əlaqədar olaraq bağlıdır¹. Obyektdə daimi (invariant) və dəyişən əlamətlər olduqda ilk növbədə onun mövcudluğu və fəaliyyətində müəyyən

¹ Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, №1; Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, №3.

rol oynayan daimi əlamətləri üzə çıxarmaq lazımdır. Sintaksisdə belə əlamətlər kimi vahidlərin potensial struktur əlaqələri qəbul edilir.

Ən optimal sintaktik vahid dilin məhz sintaktik valentlik (sintaqmatik) və paradiqmatik asılılıqların kəsişməsində yaranan sintaktik vahidi – *konfigurasiya*¹. Onların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi konfigurasiyaların struktur potensialını yaradır. Konfigurasiyanı A.A.Xolodoviç “verilən nüvənin optimal əhatə ilə birləşməsi” kimi başa düşür².

Bu vahidin nüvəsi kimi finit feil çıxış edir. Hər bir feil nüvə kimi optimal əhatədə müəyyən sayda üzvlərə malik olur. Bu baxımdan nüvəni əvvəlcədən verilmiş optimal əhatəli söz kimi müəyyən etmək olar³. Başqa sözlə desək, optimal əhatəyə müvafiq olaraq nüvənin reallaşdırılması üçün, deməli, konfigurasiyanın diferensiasiyası üçün lazım olan vacib elementlər daxil olur⁴. Bütün digər əhatələr ya artıqdır, ya da azdır.

İkinci paraqrafda feili-genitiv konfigurasiyaların sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətləri tədqiq olunur.

Paradiqmatika və sintaqmatika dil vahidləri və kateqoriyalarının nitq fəaliyyətinin iki formasıdırsa, morfologiya və sintaksis qrammatik quruluşun iki sahəsi, dilin strukturunun iki səviyyəsidir. “Morfologiyada sintaksis və leksikada olmayan və ya əvvəl də olmamış heç nə yoxdur. Morfoloji kateqoriyalarda qarşılıqlı münasibətlərin daimi dəyişmələri baş verir və bu dəyişmələrə impulslar, təkanlar sintaksisdən gəlir”⁵. Sintaksisin hər bir vahidi – söz birləşməsi və cümlə öz paradiqmalarına malikdir və bu vahidlərin fərqi onların paradiqmasınının spesifikasiyasındadır. Transformasiya zamanı semantik invariantın müəyyənləşdirilməsində iki meyil özünü göstərir. Bu meyillərdən biri onunla səciyyələnir ki, transformasiya zamanı

¹ Гладкий А.В. Конфигурационные характеристики языков // Проблемы кибернетики, 10, М.; Знание, 1963; Караева М.С. Парадигматические отношения в синтаксической структуре (К вопросу о варьировании базисной конфигурации) // Ученые записки Азербайджанского пед. ин-та языков им. М.Ф.Ахундова, 1974, серия XII, № 1; Падучева Е.В. О понятии конфигурации // Вопросы языкознания, 1965, № 1.

² Холодович А.А. Опыт теории подклассов слов // Проблемы грамматической теории. Л.: ЛГУ, 1979, с. 235.

³ Холодович А.А. Göstərilən əsəri, s.235

⁴ Холодович А.А. Yenə orada.

⁵ Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1972, с.31.

semantik invariantın müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçının dil intuisiyasına əsaslanır¹.

Digər meyil transformaların məna eyniliyinin müəyyənləşdirilməsi və onun semantik meyarının formalizasiyası zamanı intuisiyadan imtinada ifadə olunur. Bu, linqvistik təhlil meyarı kimi mənanın istisnası ilə irəlicədən müəyyən edilir.

Transformasiyalar kimi dil strukturunun müxtəlif səviyyələrinin sintaktik baxımdan oxşar olmayan vahidləri nəzərdən keçirilir. Konfigurasiyanın paradigmatik əlamətlərinin əsasını variasiya gücü, elementlərin daxili qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan artıqlıq təşkil edir².

Söz birləşməsi çərçivəsində feili-genitiv konstruksiyalar ya sintaktik, ya da leksik-semantik səviyyədə nəzərdən keçirilir. Məsələn, "Rus dilinin qrammatikası"³ və "Müasir rus ədəbi dilinin qrammatikası"⁴nda bu birləşmələr əlaqənin xarakterindən asılı olaraq feili idarə kimi əksini tapmışdır: *держаться леса, желать славы, избегать упрека, стыдиться внимания* və s. Yuxarıda xatırlatdığımız "Müasir rus ədəbi dilinin qrammatikası"nda bu söz birləşmələri güclü idarə kimi nəzərdən keçirilir: *добиваться правды, бояться воды, опасаться огня, остерегаться войны, напиться воды* və s.

Üçüncü paragrafda rus dilində hissənin və cəmin yiyəlik halı ilə ifadə olunan konstruksiyaların xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Hazırda kəmiyyət mənalı söz birləşmələri onlarda hissənin yiyəlik halının və cəmin yiyəlik halının təmsil olunmasına görə iki qrupa ayrılır:

I. Hissənin yiyəlik halı ədəbiyyatda qəbul edilmiş elə bir ismi birləşməyə daxil olan üzvün qısaldılmış adıdır ki, burada yiyəlik halda olan asılı isim əşya, predmet və ya əşyaların cəmini, əsas ad isə qismən kəmiyyət bildirir. Belə birləşmələrə aid misallar çoxdur və praktikada daim müşahidə edilir: а) *стакан воды, горсть земли, щепотка соли*; б) *кусок*

¹ Колышанский Г.В. К вопросу о семантическом инварианте при трансформации предложений // Филологические науки, 1965, №2. с.51-57.

² Караева М.С. Парадигматические отношения в синтаксической структуре (К вопросу о варьировании базисной конфигурации) // Ученые записки Азербайджанского пед. ин-та языков им. М.Ф.Ахундова, 1974, серия XII, № 1, с.3-8.

³ Грамматика русского языка. М.: АН СССР, 1954, с.140-155.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. М.: АН СССР, 1970, с.492-494.

хлеба, обломок кирпича; в) половина населения, часть отряда. Hissənin yiyəlik halının bir növünə – ölçü bildirən yiyəlik hala da tez-tez təsadüf edilir: *литр молока, метр сатина, тонна угля*. Burada əsas söz ölçü vahidini bildirir.

II. Cəmin yiyəlik halı mənasına görə hissənin yiyəlik halından onunla fərqlənir ki, yiyəlik halda olan isim ayrıca predmeti və ya əşyanı deyil, əşyalar sinifini bildirir; əsas söz qismən kəmiyyəti deyil, tam vahidlər qrupunu göstərir. Bu iki yiyəlik hal formasının formal fərqləri də elə buradandır: hissənin yiyəlik halının olduğu konstruksiyada tabe söz ismin tək formasında işlənir; cəmin yiyəlik halı isə konkret predmet bildirən ismin cəm forması ilə təmsil olunur. Ona görə də bu iki yiyəlik halın ayrı-ayrı götürülməsi nəinki düzgün, hətta zəruri hesab edilməlidir.

“Subyekt genitivli feil konfigurasiyaları inkar cümləsində” adlanan II fəsil 4 paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda subyektin inkar cümləsində təzahür edən feiligenitiv konfigurasiyaları nəzərdən keçirilir. İnkər cümləsində genitiv subyektli konstruksiyalara müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Söhbət inkar cümləsində genitiv subyektli və “şəxssiz” (yəni uzlaşmayan) feilli konstruksiyadan gedir. Adi nominativ subyekt və uzlaşan xəbər birlikdə nominativ konstruksiya yaradır. Subyekt (daha dəqiq desək, sintaktik subyekt) dedikdə biz təsdiq cümləsində və nominativ konstruksiyada mübtəda kimi çıxış edən ismi qrupu nəzərdə tuturuq. Genitiv konstruksiyasında subyekt yiyəlik hal formasında olur.

Genitiv konstruksiyasının yaranmasında maneə yaradan amillər bunlardır: subyektin müəyyənliyi (*Книги подходящей не нашлось – Книга потерянная не нашлась*); subyektin təkdə olması (*Грамот не найдено – Грамоты не найдено*); subyektin canlı olması (*Деревни не появилось – *Пожарной команды не появилось*).

Feilin təsirsizliyi genitiv konstruksiyasının zəruri şərti kimi artıq məlumdur. *Аварии не произошло* frazası göstərir ki, bu şərt semantik əsaslandırmağa imkan versə də, sırf sintaktik şərt kimi də işlənir: *Аварии не произошло* və *Аварии не имели места* praktik olaraq sinonimikdir, lakin feili formal olaraq təsirli olan *Аварии не имели места* cümləsi aqrammatikdir.

Subyektin genitiv konstruksiyasına semantik yanaşma L.Bebbinin genitiv subyektin inkar cümləsində genitiv obyektədən ayrı verildiyi tədqiqatında təsvir edilmişdir. Biz genitiv konstruksiyasının semantik əsasının axtarışından ibarət olan bu baxışı qəbul edirik. İnkərsiz genitiv feillər sub-

yektin mövcudluğunu təsdiq edir (L.Bebbi bunu they “establish reference”¹ kimi ifadə edir).

İkinci paraqrafda inkar cümləsində *subyektin* genitivinin olduğu feil konfiqurasiyalarının leksik-semantik xarakteristikası verilir.

Genitiv feilləri mövcudluq feillərilə eyniləşdirərək, L.Bebbi iddia edir ki, *Отца не было на море* tipli misallar “genitiv konstruksiyasını semantika əsasında irəlicədən müəyyən etmək olar” tezisində (bu tezisi də o özü irəli sürmüşdür) istisnadır. Belə kontekstdəki genitivi o, “avtomatik sintaktik qayda”nın² təsirinin nəticəsi hesab edir. *Быть* feilinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, onun müşahidəçisi yalnız inkar kontekstində ortaya çıxır. Görünür, bu, genitiv konstruksiyasının semantikasi ilə yaranır, feil isə müşahidəçinin daxil olduğu situasiyanın belə konseptuallaşmasına zidd olmur.

Отца не было на море və *Отец не был на море* frazalarına nəzər salaq (*быть* feilinin iki müxtəlif leksemi). *Отца не было на море* frazasında genitiv sinfinə aid olan *быть* leksemi inkar kontekstində müşahidə olunan yoxluğu bildirir, *Отец не был на море* frazasında isə bu leksem genitiv mənası deyil, ikiistiqamətli yerdəyişmə mənası ifadə edir.

Genitiv konstruksiyasının leksik aspektini nəzərdən keçirərkən biz yalnız sözün semantikasına deyil, həm də onun semantik komponenti birləşdirə bilmək və ya bilməmək qabiliyyətini müəyyən edən bir növ semantik sintaktikasına müraciət etmişik. Ümumi halda inkar cümləsinin mənası iki hissədən deyil, üç hissədən təşkil olunur: “*не* inkarı + ilkin təsdiq mənası + konstruksiyanın mənası”. Son nəticədə konstruksiyanın seçilməsi danışanın situasiyaları qarşılaşdırdığı konseptlə müəyyən edilir³.

Genitiv konstruksiya müşahidəçinin mövqeyini ifadə edə bilər. Genitiv konstruksiyanın şəxssiz feili, genitivin özü kimi, subyektinin onun adı rol xüsusiyyətlərindən məhrum edir və əşyanı təmiz obyektə çevirir. Lakin əgər obyekt varsa, subyekt mövqeyini də gözləmək təbiidir. Bununla da genitiv konstruksiya *быть* feilinin aktant strukturunda qəbul edən subyekt – müşahidəçi üçün özül yaradır.

¹ Babby L.H. Existential Sentences and Negation in Russian. Ann Arbor: Caroma Publishers, 1980.

² Падучева Е.В. Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика? // Вопросы языкознания, 1997, № 2, с. 72 - 86.

³ Грамматика русского языка. М.: АН СССР, 1954, с.140-155.

Üçüncü paragrafda inkar cümləsində obyektin feili-genitiv konfigurasiyaları tədqiq edilir. İnkər cümləsində *obyektin* genitivi rus dilinin sintaksisinin klassik problemlərindən biridir. *Obyektin* genitivi semantik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə motivlənmişdir. Bundan başqa, obyektin genitivinin seçilməsini müəyyən edən semantik amillər subyektin genitivi üçün aşkar etdiyimiz amillərlə prinsipcə eynidir.

Obyektin genitivinin semantikasını iki ideya – mövcud olmama və müşahidə olunan yoxluq müəyyən edir. Fərq ondadır ki, subyektin genitivi zamanı müşahidəçi / subyekt kadr arxasında qalır, obyektin genitivi zamanı isə o, həmin cümlənin mübtədası ilə ifadə oluna bilər (*Я не знаю этой женщины*). Bununla da yaratma, qavrayış, idrak, sahib olma, yerdəyişmə mənalı feillərin olduğu inkər cümlələrində genitiv obyektin üstünlük təşkil etməsi öz izahını tapır. Son dövrlərdə tədqiqatların əsas hissəsi genitiv və akkuzativin işlənməsi şərtlərinin təsvirinə yönəlmişdi. İnkərin genitivi haqqında ədəbiyyat əsasən obyektin genitivinə həsr edilmişdir.

Öz tədqiqatında¹ subyektin hal formasının seçilməsini semantik problem kimi təqdim edərək L.Bebbi subyektin genitivini əsas hesab edir. L.Bebbinin yanaşmasını semantik yanaşma kimi izah etmək olar. Onun diqqət mərkəzində danışanın bu və ya digər halı seçməsinin semantik səbəbləri durur. L.Bebbi ekzistensial cümlələrə, yəni mövcudluq cümlələrinə nəzərdən keçirir. Halbuki genitiv subyektli inkər cümləsində feilin (genitiv feilin) mövcudluq ifadə etməsi məcburi deyildir. O həmçinin qavrama (*Отклонений не наблюдалось*), lokallaşma (*Отца не было на море*) və hətta yerdəyişmə feili (*Ответа не пришло*) ola bilər. Yaratma feilləri passiv formada genitiv subyektinə malik ola bilər: *Гостиницы не построено*. Odur ki, feilin leksik semantikasını müəyyən etmədən genitiv subyektli cümlənin semantikasından danışmaq doğru olmazdı.

Bizim obyektin genitivinə yanaşmamızın əsasında belə bir fərziyyə durur: genitiv subyektinin semantikasını müəyyən edən məna komponentləri genitiv obyektinin semantikasına da daxil olur. Qeyd etmək lazımdır ki, inkər cümləsində obyektin genitivi subyekt genitivinə analogi olaraq ya mövcud olmama ifadə edə, ya da obyektin müşahidəçinin nəzər dairəsində, yaxud daha geniş, onun şəxsi mühitində olmamasını nişanlaya bilər.

¹ Бэбби Л. Порядок слов, падеж и отрицание в бытийных предложениях русского языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. М., Прогресс, 1985, с. 47 -59.

Dördüncü paraqrafda inkar cümləsində obyektin genitivinin semantikasını tədqiq edilir.

İnkarnın genitivi haqqında ədəbiyyatda belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, genitiv inkarnın fəaliyyət sahəsini ifadə edir. Konkret-referent ismi qruplarının daxil olduğu cümlələrdə inkarnın təsir dairəsini həmişə maksimal hesab etmək olar (mövcudluq və yeganəlik presuppozisiyası təsir dairəsindən deyil, presuppozisiyalar haqqında qayda üzrə inkardan çıxır). Rus dilində obyektin genitivi, subyektin genitivi kimi hansısa bir məqamda müəyyən mənə əldə etmişdir. Genitiv ya qeyri-referentlik, ya da əşyanın danışanın nəzər dairəsi və ya şəxsi mühitində olmamasını ifadə edir, akkuzativ isə konkret referentlik bildirir. Müasir vəziyyət bu "semantik norma" və iki növ sapma ilə müəyyən edilir:

I sapma. *Qalıq*: semantik norma akkuzativi tələb edir (çünki təsdiq cümləsində obyekt referent ismi qrup olmuşdur və inkar referentliyi ləğv etmir: *уговорил Флору – не уговорил Флору*); genitiv köhnə normanın qalığıdır.

II sapma. *İnnovasiya*. Bu kontekstdə semantik norma qeyri-referentlik ifadə edə bilən genitivin iştirakını tələb edir: *Она не несет за это ответственности. Если что-то будет найдено при повторном обыске, она ответственность не несет* cümləsindəki akkuzativ isə genitivlə ifadə olunan qeyri-referentlik semantikasının itirildiyi (yaxud ən azı, itirilməkdə olduğu) yeni normanın nəticəsidir.

Subyektin genitivinin fəaliyyət göstərməsinin şərtlərindən biri ondan ibarətdir ki, feil cümlənin tema-rema strukturunda müəyyən yer tutmalıdır¹, yəni inkarnın təsir dairəsinin zirvəsi olmalı, zərflik-adyunktun² təsir dairəsinə daxil olmamalıdır. Doğrudan da *Реорганизации не было проведено* və *Реорганизация не была проведена в срок* (*Реорганизации не было проведено в срок*) cümlələrində inkar edilən komponent presuppozisiyadır və ümumiyyətlə inkara məruz qalmır. Bu, obyektin genitivinə də aiddir: həmtabeliliyin olması səbəbindən finit feilli predikasiya presuppozisiya olur və ümumiyyətlə inkara məruz qalmır: *Не переходу улицу (улицы) в этом месте; не закончили работу (работы) до темноты; двери не закрывай; двери плотно не закрывай*.

¹ Гамидов И.Г. Семантика и структура предложения. Баку: АГПУ, 1992.

² Падучева Е.В. Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика? // Вопросы языкознания, 1997, № 2, с. 72 - 86.

Obyektin genitivini üç xronoloji layın – semantik norma, köhnə genitiv norması və yeni akkuzativ normasının mövcudluğuna əsaslanaraq müəyyən etmək olar:.

“Genitiv konstruksiyasının ismin digər hal formaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi”adlanan III fəsil üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda inkarsız cümlələrdə ismin yiyəlik və təsirlik hal formalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir.

İnkarla əlaqə xaricində ənənəvi olaraq yiyəlik halın çıxış etdiyi bəzi fellərdə az və ya çox dərəcədə asılı ismin təsirlik halı işlənir. Tabe edən feildə yiyəlik halın (yeganə mümkün hal və ya mənasına görə təsirlik halın həmin mövqeyində mümkün olan haldan fərqlənən forma kimi) işləndiyi birləşmələrdə müasir nitqdə müxtəlif tezliklə təsirlik hal çıxış edir. Bəzi hallarda təsirlik hal norma həddlərində variant kimi çıxış edir, digər hallarda onu hələ normativ kimi qəbul etmək olmaz, lakin ümumi meyil kifayət qədər aydın görünür.

İkinci paragrafda ismin yiyəlik və təsirlik hal formalarının inkar cümlələrində qarşılıqlı əlaqəsi işıqlandırılır. Genitivli feili konfigurasiyaların konstruktiv potensialını inkar cümlələrində ismin yiyəlik və təsirlik hal formalarını qarşılaşdırmadan tam həcmdə tədqiq etmək mümkün deyildir. *Кошка не ест ветчины* və *Кошка не ест ветчину* cümlələrinə diqqət edək. Bu cümlələrdən birincisində pişiyin ümumiyyətlə vetçinaya münasibəti, ikincisində isə pişiyin ona verilən konkret vetçinanı yemədiyini bildirilir. Yiyəlik hal inkarda çox zaman yerlik hal kimi obyektə münasibət ifadə edir: *Письмо он не написал* – *Письма он не написал*; *Он не встретил сестру* – *Он не встретил сестры*. Bir sıra hallarda isə, yuxarıda gətirilmiş nümunələrdə olduğu kimi, hər iki halın işlənməsi mümkündür. Yiyəlik hal aşağıdakı hallarda məcburidir: tərkibində hökmən inkar olan sabit söz birləşmələrində (*не говоря худого слова*), mücərrəd isimli sabit feili birləşmələrdə (*не производит впечатления*). Bəzi belə birləşmələrdə təsirlik hal formasının işlənməsi də mümkündür: *не возбуждает жалости / жалость*). Hal formasının *не имеет* feili ilə (*не имеет права, значения; не имеет дома, денег*), *никакой, ничей* sözləri ilə, *ни один, не единый, ни малейший* birləşmələri ilə, *ни-ни* və ya *ни* ədatlı sözformaları ilə birləşməsinə də (*не слышу ни слова; ни он, ни я не сделали никакой попытки остановить ее*) yol verilir.

Hal forması eyni zamanda biri inkarla işlənən iki və daha çox feilə aiddirsə (*не просматривает статью, а читает*), təsirlik hal ikiqat güclü əlaqə ilə qurulan birləşməyə daxildirsə (*не считает книгу интерес-*

ной), o zaman təsirlik halın işlənməsi məcburidir. Bunu sabit söz birləşmələrinə də aid etmək olar (*не морочь мне голову*).

Üçüncü paraqrafda inkar cümlələrində ismin adlıq və yiyəlik hal formalarının qarşılıqlı münasibətləri araşdırılır. Burada əsas diqqət ismin təsdiq cümlələrində adlıq halda işlənməsindən fərqli olaraq inkar cümlələrində yiyəlik halda işlənməsi hallarının analizinə yönəldilir (Müq. et: *Есть книги – Нет книг; Слышны песни – Не слышно песен; Документы обнаружены – Документов не обнаружено*).

Dissertasiyada şəxsi və ya şəxssiz konstruksiyanın seçilməsini müəyyən edən əlaqəli inkar və təsdiq cümlələrinin tipləri təsvir edilir. Bu tiplərin təsvirində xəbərin morfoloji mənsubiyyəti və semantikasi əsas götürülür.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn əsas nəticələr və ümumiləşdirmələr təqdim olunur. Qeyd olunur ki, leksik və referensial mənaların eyni şəkildə izahı feil və ismi qrup arasında semantik uzlaşmanı üzə çıxarmağa imkan verir. Mövcudluq/mövcud olmama, iştirak/yoxluq, qavrama/qavramama, dərkətmə/dərkətməmə həm feilin leksik semantikasına, həm də ismi qrupun referensial semantikasına daxildir.

Genitiv subyekt və obyektinin leksik doldurulmasının ümumi oxşarlığı müəyyənləşdirilərkən onların məlum fərqləri də üzə çıxır. Subyekt genitivinin semantik motivliliyi obyekt genitivinkindən daha müntəzəmdir. Referensiyanın irəlicədən leksik müəyyənliyi şübhə doğurmayan faktır, lakin feilin leksik mənası dəyişkəndir və onun ismi qrupun statusuna təsiri hələ öyrənilməlidir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur:

1. Сочетание глагола с генитивом в современном русском языке // Таğıев охuları. Бейнəlxəlq elmi konfransın materialları. Bakı, BSU "Kitab aləmi", 2006, s.106-109.

2. Парадигматический потенциал конструкций глагол+генитив в современном русском языке // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. II buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2007, s.66-70.

3. Реляционный потенциал конфигураций с генитивом в современном русском языке // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. III buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2007, s.73-79.

4. Переходные и непереходные глаголы в современном русском языке // Elmi xəbərlər. III buraxılış. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2008, s. 148-152 .

5. Синтагматический потенциал конфигураций с генитивом в современном русском языке // Bakı Dövlət Universiteti. Dil və Ədəbiyyat, 3(63). Bakı, 2008, s.53-58.

6. Словосочетательная конфигурация как единица анализа // Современные гуманитарные исследования. Москва, 2008, № 5, с.104-109.

7. Соотношение форм родительного и винительного падежей существительного в предложении // АМЕА-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya məsələləri, №1. Bakı, 2010, s.113-120.

8. О генитиве субъекта в отрицательном предложении // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва, 2010, №2, с.147-150.

9. О глагольных конфигурациях с родительным части и совокупности // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. II buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2010, s.57-61.

CONSTRUCTIVE POTENTIAL OF THE VERB-GENETIVE CONFIGURATIONS IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE

SUMMARY

The present dissertation is devoted to the study and analysis of verb-genitive patterns.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion and references.

Introduction deals with the validating of topicality of the theme, outlines objectives, aims and methods of the research, proves scientific innovation as well as practical and theoretical significance, presents propositions submitted to defense.

In Chapter I general characteristic of verb-genitive patterns in the Russian language as well as theoretical base of their research is given. As a main relation unit patterns of syntagmatic and pragmatic potential have been chosen. Thoughts of different linguists on verb-genitive patterns are compared and summarized, syntagmatic and pragmatic criterion that are in the basis of differentiation and characteristics of studied patterns are revealed.

In Chapter II types of constructive units are covered:

1. verb patterns with genitive subject in negative sentence.
2. verb patterns with genitive object in negative sentence.

Lexico-semantic characteristic of verb patterns with genitive subject in negative sentence and verb patterns with genitive object in negative sentence is given.

In Chapter III coordination of genitive patterns with other noun cases is researched. Relations between genitive patterns and other cases notably genitive, accusative and nominative cases are analysed.

At the end of the dissertation the main conclusions of the research work and references are presented.